

תרבות רבנית ותרגום המקרא לספרדית: המקרה המוזר של "האשתרנים בני הרמכים"

דב ספטימוס

א. מבוא

ליהודי ספרד בימי הביניים היתה מסורת קדומה של תרגום המקרא לרומאנס. רוב תרגומי המקרא לספרדית ששרדו מימי הביניים נעשו בידי יהודים, מן המקור העברי; תרגומים אלה הנם אנונימיים, פרט ל־*Biblia de Alba* המפורסמת, שנעשתה בידי משה ארגיל (Arragel) – שאף עליו אין מידע מלבד עובדת היותו מתרגם ה"ביבליה" – עבור אדונו הפאודלי, והושלמה בשנת 1433.¹ רק תרגומים אחדים שרדו. חלקם נפל כנראה קרבן לאינקוויזיציה, ששאפה לשרש את תרגומי המקרא לשפות מדוברות. אך היו נוצרים בעלי שררה, אצילים או אפילו מלכים, שהכירו בערכם של תרגומים יהודיים, ובחסותם נשתמר מהם שריד יקר.²

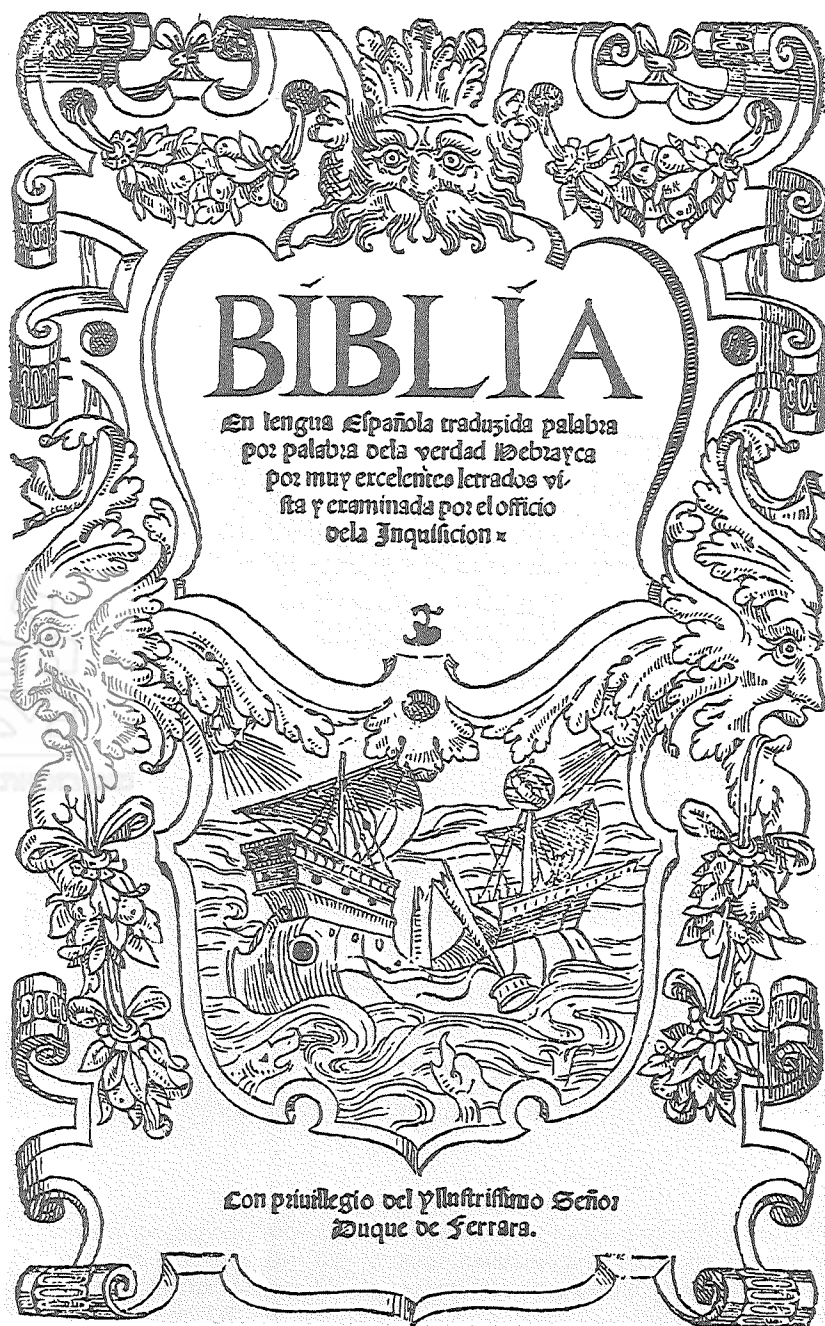
שרידים יקרי ערך אלה הועתקו בסוף ימי הביניים, ולאחרונה הם יוצאים לאור בקצב מהיר. נתברר שלתרגומים המפורסמים בלאדינו שנדפסו במאה ה־17, דהיינו תנ"ך קושטא (ש"ז, 1547) ופרארה (ש"ג, 1553), יש קשר קרוב לקודמיהם מימי הביניים, ואי־אפשר לחקור את האחרונים במנותק מהראשונים.³ לא זכה מפעל זה לתשומת לב ראויה בין העוסקים במדעי היהדות, אף על פי שגם אלה יכולים ללמוד מהתרגומים הללו ולתרום לחקירתם.

רוב כתבי היד ששרדו הוכנו למען קוראים נוצרים, ולכן נכתבו באותיות לטיניות, אולם יסודם במסורת תרגום צמחה בקהילה היהודית. דומה כי מסורת זו לא נמסרה באמצעות יצירות מגובשות ורשמיות, אלא בשילוב של ערוצים בלתי פורמליים בעל פה ובכתב, וייתכן בהחלט שהמסורת שבעל פה היתה השלטת.

1 התוצאה היתה כתב יד רב רושם ובו איורים ופירושים – ראו תנ"ך אלבא, שהוא מהדורת פקסימיליה נאה ונדירה; עותק שמור בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. דיון לאחרונה על תרגומי מקרא לספרדית וכן ביבליוגרפיה, ראו שונפלד; וראו גם גוטוירט. לדיונים קודמים, ראו: לוז; מוריאלה, עמ' 465-491, 533-535.

2 ראו: זרקו, ב, עמ' 10-33.

3 מחקר טוב על הקשר בין תרגום קושטא לתרגומים שונים מימי הביניים, ראו אמיגו.



Con privilegio del Illustrissimo Señor
Duque de Ferrara.

אף על פי שמסורת התרגום הושפעה רבות מן היצירות הקלסיות של פרשנות ימי הביניים,⁴ היא היתה שייכת לרובד העממי למחצה של התרבות היהודית-הספרדית, שממנו התעלמו בדרך כלל יצירות בעברית השייכות לתרבות הגבוהה. מאמר זה עוסק במפגש קצר בין שני העולמות, שבו חדר התרגום של ביטוי אחד במקרא אל ספרות השו"ת. בהמשך המאמר נבחן את הייחס בין שתי שכבות התרבות, על ידי השוואת הדיון הרבני לנוסח התרגומים ששרדו.

בקהילה היהודית עיקר תפקידם של תרגומי המקרא לספרדית היה כנראה חינוכי: להקל על לימוד המקרא לקוראים שלא ידעו עברית או שרמת שליטתם בשפה זו היתה מוגבלת. לאחר גזרות קנ"א (1391) היו הקונברסוס צרכנים צפויים (ואולי גם מפיקים). למתיידיים מביניהם מילאו התרגומים הספרדיים תפקיד ליטורגי חשוב.⁵ לעתים היה לתרגומים תפקיד ליטורגי גם בתוך הקהילה היהודית. הרמב"ן מוסר שבאזורים אחדים בספרד היה נהוג לקרוא את מגילת אסתר בתרגום;⁶ למנהג אמנם היה בסיס הלכתי בדברי הגאונים והרמב"ם, אך הרמב"ן התנגד לו.⁷ עניין זה גרם לפסוקית קצרה מתרגום ספרדי למגילה להתגלגל אל תוך ספרות השו"ת.

ב. מסורת סרגוסה והביקורת הרבנית עליה

בשנת קל"ג (1372-1373) החל ר' יצחק בר ששת (הריב"ש) משמש ברבנות בקהילת סרגוסה, ושם מצא מספר מנהגים שהסתייג מהם,⁸ ביניהם קריאת המגילה לנשים בתרגום. הריב"ש ניסה לבטל את המנהג, אך נתקל בהתנגדות מקומית רבה,⁹ ופנה לעזרה אל מורו, רבנו נסים גרונדי (הר"ן). מכתבו של ריב"ש לר"ן ותשובתו של הר"ן מצוטטים מן התרגום שהיה בשימוש בסרגוסה, הציטוט היחיד הידוע לי מתוך תנ"ך ספרדי בתרבות היהודית הגבוהה.¹⁰

במגילת אסתר ת, י, מתואר שגיור מכתבי המלך ליהודי הממלכה הפרסית בלשון זו:

...וַיִּשְׁלַח סִפְרִים בְּיַד הַרְצִים בְּפוֹסִים רַכְבֵי הַרְכָּשׁ הָאֲחַשְׁתָּרְנִים בְּנֵי הַרְמָכִים.

4 אמיגו הביא דוגמאות רבות להשפעה עד הרמב"ן ועד בכלל, וניתן להרבות בדוגמאות מעניינות. אני מקווה לעסוק בנושא זה בנפרד.

5 ראו ביינארט, עמ' 199 ואילך, 225-226; ובמהדורה האנגלית ראו גם עמ' 189.

6 הרמב"ן אינו מבהיר את ההקשר המדויק של הקריאה; אולי היתה זו קריאה למען נשים, מן הסוג הנידון להלן.

7 ראו חידושי הרמב"ן על מגילה יז ע"א, וחידושי הריטב"א שם.

8 ראו בער, עמ' 263. על חשיבותה של תשובת הריב"ש לתולדות תרגומי המקרא לפני הגירוש, העיר בנאבו, עמ' 4 ואילך.

9 הרמב"ן לא ציין בבירור שהתרגום נקרא לנשים. אבל מתנגדי הריב"ש השתמשו בדברי הרמב"ן כהוכחה שמנהגם הוא קדום, ונושא את הסמכות של מסורת עתיקה.

10 הדיון ההלכתי בנושא מורכב. הבעיה המרכזית היא האם אנשים שאינם מבינים עברית יוצאים ידי חובתם בשמיעת תרגום מפי אדם היודע עברית? המעניין אותנו כאן הוא חלק שולי מן הדיון המביא את התרגום של ביטוי אחד ובודק את נכונותו.

הביטוי "האחשתרנים בני הרמכים" היה מוכר זמן רב כחידה קשה. בתרגום סרגוסה תורגם: לוש פוטרו"ש פיגו"ש דלאש איגואש (= los potros, hijos de las eguas). הריב"ש מצא מקום לערער על תרגום זה מלכתחילה, מבלי להעריך את מעלותיו ואפילו את משמעו. הוא ציין שאפילו חכמי התלמוד הודו שאינם יודעים פירוש "האחשתרנים בני הרמכים";¹¹ ואם הם לא ידעו, שום תרגום אינו יכול להתיימר לדיוק, לפחות לגבי ביטוי זה. קריאת המקור העברי, אף אם אינו מובן, היא קריאה כשרה; אך תרגום מוטעה אינו בגדר טקסט המגילה כלל, ולכן קריאתו פסולה.¹²

בתגובתו¹³ שקל הר"ן קו הגנה אפשרית: שמא חכמי התלמוד באמרום שאין "אנו" יודעים לפרש ביטוי זה, דיברו בלשון הצבור הרחב. הם התכוונו לומר רק שהוא נשגב מבינתם של פשוטי עם, שאינם יודעים לפרש ביטויים יחידאים במקרא, ואילו חכמים בני סמכא אכן מבינים אותו.¹⁴ אם כך, אין לשלול מלכתחילה אפשרות של תרגום מהימן מימי הביניים. באופן עקרוני התרגום של סרגוסה עשוי היה להיות נכון, ולכן נחוץ היה לבדוק אם כך הדבר; לשם כך בחן אותו הר"ן מול הפרשנות הקלסית של המקרא. לפי הר"ן הפירוש האמין ביותר של "האחשתרנים בני הרמכים" הוא "הפרדים בני הסוסות". מקור פירוש זה הוא בתפסיר רס"ג, והוא מוזכר על ידי ראב"ע ורד"ק.¹⁵ תרגום סרגוסה מסכים עם פירוש זה, בתרגומו רמכים במילה eguas (סוסות),¹⁶ אך מסתבך בתרגמו אחשתרנים במילה potros. הר"ן, שמן הסתם היה דובר קטלאנית מלידה, או שלא הכיר את הביטוי potros או שלא הכיר את מיגוון משמעויותיו; על כן פנה לבקיאים ושאלם אם אפשר לפרשו פרדים. הם השיבו בשלילה, והסבירו שפירוש המילה הוא צעירי הסוסים.¹⁷ לפיכך, סיכם ר"ן, התרגום מוטעה (או משובש), והקריאה בו אינה

11 מגילה יח ע"א: "אטו אנן האחשתרנים בני הרמכים מי ידעינן מאי היא."

12 שו"ת הריב"ש, סימן שפח, עמ' תקנא.

13 שם, סימן שץ, עמ' תקנד.

14 דומה כי כך פירש רבנו חננאל על אתר.

15 מקור הניסוח של הר"ן בציטוט מפירוש רס"ג (שאבד, כנראה) אצל ר' יוסף קמחי בספר הגלוי, עמ' 70, ערך אחשתרנים; כפי הנראה באמצעות ספר השורשים לרד"ק – ראו רד"ק, עמ' תשח, ד"ה רמך. פירוש זה מובא בידי ראב"ע, שם, שאינו מציע חלופות. בעלי התרגומים לארמית הבינו, כנראה, את "אחשתרנים" לא כבהמות אלא כשליחים – ראו קאהוט, ערוך השלם, א, עמ' 280, ד"ה ארטבלאי.

16 Eguas, בימי הביניים = yegua – ראו אלונסו, ב, עמ' 982a.

17 המילונים בימינו מסכימים – ראו למשל אלונסו ב, עמ' 1514b, ד"ה potro וראו קורומינס'פסקואל, ד 626-628. מ' ליטלפילד מציין, בגלוסר רב הערך שלו למהדורת תנ"ך אסקוריאל I.ii.19 (עמ' 457a), כי potros הוא תרגום ל"עֲרִים" הן בתנ"ך אסקוריאל I.J.4 והן בתנ"ך אסקוריאל I.ii.19 (לשופטים י, ד, ושם יב, יד. ברם תהיה זו טעות לראות בתרגומים הללו עדות ל-potros במובן חמורים. רש"י (לשופטים י, ד), בעקבות התרגום, פירש עיירים כסוסים בחורים, וגם רד"ק שקל אפשרות זו ברצינות. המתרגמים הללו השתמשו כנראה במובן המקוים של potros. פירוש זה של "עיירים" נובע אולי מהקשר הפסוקים, המחייב בהמת רכיבה אצילה. במקומות שבהם "עֲרִים" הם ללא ספק חמורים, כגון בבראשית לב, טז, שני התרגומים מתרגמים pollinos, שהוא המונח המקובל לחמורים צעירים. המילה pollinos גזורה מאותו שורש לטיני כמו potros – ראו אלונסו, ב, עמ' 1507a וראו קורומינס'פסקואל שם. פרשה זו מדגימה עיקרון מתודולוגי חשוב בבלשן

מוציאה ידי חובה.¹⁸ איני מכיר שום סנגוריה בספרות הרבנית מספרד.¹⁹

ג. תרגומים מתחרים ושרידתה של מסורת סרגוסה

מעניין ששני תרגומים מימי הביניים שנתפרסמו לאחרונה, תנ"ך אסקוריאל I.J.3 ואסקוריאל I.J.4, מתרגמים את "האחשתרנים בני הרמכים", los mulos, hijos delas yeguas (=הפרדים בני הסוסות), בדיוק התרגום שר"ן חיפש! תרגום זה משקף את תרגום רס"ג, ומשמש דוגמה להשפעתו הרבה של התפסיר על מסורת התרגום הספרדית-יהודית.²⁰ אנו מוצאים גם השתקפות מעניינת של עמדת הריב"ש בתנ"ך המפורסם של הדוכס דה אלבה. המתרגם, ר' משה ארגיל, מתרגם את כל הקטע "רִכְבֵי הַרְקָשׁ האחשתרנים בני הרמכים" במילה אחת: ginetes – פרשים. הוא מתרגם, כפי הנראה, את "רִכְבֵי הַרְקָשׁ" ginetes, ומדלג לגמרי על "האחשתרנים בני הרמכים".²¹ דומה כי דילוג זה משקף מחווה כלפי הדעה התלמודית, שהודגשה בידי הריב"ש, שאין אנו יודעים את פירוש הביטוי.

הדעה המרומזת בתרגומו של ארגיל קיבלה ביטוי מפורש במאה הט"ז, בפירוש על מגילת אסתר מאת ר' שלמה אלקבץ:

ובמלת "האחשתרנים בני הרמכים" כתב רש"י מיני גמלים. ואחרים פירשו פרדות. והמפרשים הסכימו שהם עולי הסוסים בני הסוסיות, הנקראים בלעז שלנו פוטרו"ש בני היגוא"ש. ואני אומר כי לבעלי הש"ס אנו שומעין שאמרו אטו אנו האחשתרנים בני הרמכים דאמרינן מי ידעינן מאי קאמרי – ואף על פי שראיתי מי שביאר כי כנגד ההמון אמרו אטו מי ידעינן מאי קאמרי, כי אליהם ידוע היה.²²

במלים אחרות, לאור הכרות אי-הידעה של התלמוד, שום פירוש בתר-תלמודי של "האחשתרנים בני הרמכים" אינו נחשב. דברי אלקבץ מראים את השפעת הריב"ש הן בלשונם והן בתוכנם. השורה האחרונה מזכירה את החלופה שבתשובת ר"ן. ברם הדבר המביך בדברי אלקבץ הוא הטענה שקיימת הסכמה בין "המפרשים" בזיהוי "האחשתרנים בני הרמכים" עם "עולי הסוסים בני הסוסיות, הנקראים בלעז שלנו פוטרו"ש בני היגוא"ש" – דהיינו, הסכמה כללית עם תרגום סרגוסה. מי היו "המפרשים" הללו? בוודאי לא המפרשים הקלסיים!

הספרדית: לפני שמסיקים מידע לקסיקלי בלתי ידוע מתוך תרגומי מקרא ספרדיים-יהודיים, עלינו להביא בחשבון את מסורות הפרשנות שעמדו לרשות המתרגמים.

- 18 הר"ן מוסיף, כאילו אגב אורחא: קל וחומר, לדעת רש"י, שפירש "אשחתרנים" כמיני גמלים.
- 19 שו"ת אלו נזכרים על ידי ר' יוסף קארו, בית יוסף על טור אורח חיים, סימן תרץ.
- 20 בכוננתי לתעד את התופעה ולדון בה במחקר נפרד.
- 21 ניתן לראות שהמילה ginetes באה לתרגם את "רִכְבֵי הַרְקָשׁ" על ידי השוואה עם כמה תרגומים אחרים המתרגמים את הפסוק במלואו.
- 22 אלקבץ, דף קפט ע"ב. הערה זו היא אולי חלק ממובאה יותר ארוכה מאת ר' יהודה ן' שושן, שלא ברור היכן היא מסתיימת. עליו ראו הכהן, ד, עמ' 203.

לפי דעתי הכוונה יכולה להיות רק לנושאי מסורת התרגום הספרדי²⁵; וכך נבין למה קריאתם מצוטטת לא רק בעברית אלא גם בספרדית. מפליא שזהו בדיוק הפירוש שנדחה בידי הר"ן והריב"ש. נראה אפוא שהקריאה של סרגוסה לא היתה חריגה מקומית: היא היתה די חזקה לשרוד את הגרוש ואולי אף לצאת נוצחת.

את קריאת סרגוסה מצאתי בתרגום אסתר מלפני הגירוש, בתוך אוסף תרגומים מעברית לספרדית השמור בסלמנקה, ושפורסם לאחרונה בידי משה לזר. אוסף זה כולל את פרקי אבות, קיצור אורח חיים ויורה דעה מתוך הטור, עיבוד מדרש עשרת הדברות, ועוד שני חיבורים בלתי מזהים. למרבה הפלא, יש באוסף גם ספר של פרשנות נוצרית לפסוקים נבחרים. התאולוג הנוצרי אלפונסו אל טוסטדו (Alfonso el Tostado) בדק את כתב היד על פי הוראת דון אלברו דה לונה (Alvaro de Luna). התרגום המקראי היחיד באוסף מיספורי זה הוא של מגילת אסתר²⁴ והוא מתרגם את "רִכְבֵי הַרְקֶשׁ האחשתרנים בני הרמכים": *caualgantes a la gineta en los potros fijos de las yeguas* (=רוכבים כדרך פרשים על צעירי הסוסים בני הסוסות)²⁵. זוהי בדיוק מסורת סרגוסה שהר"ן והריב"ש התנגדו לה.

דיווחו של אלקבץ על הסכמת "המפרשים" מאישש בסידור פרארה משנת שי"ב (1552), בו מתורגם "רכבי הרקש האחשתרנים בני הרמכים": *caualgantes el Ginete, los potros hijos de las yeguas* (רוכבי סוסי חיל הפרשים, צעירי הסוסים בני הסוסות)²⁶. ברם כעבור שנה, בתנ"ך פרארה, תורגם אותו ביטוי: *caualgantes el mulo, los mulos hijos de las yeguas* (=רוכבי פרדים, הפרדים בני הסוסות)²⁷. על כן, אולי דברי אלקבץ מופרזים במידת מה, או שהם משקפים את המסורת השלטת במקומו. אך תרגום סרגוסה מופיע שוב בגירסת תרגום חמש מגילות, שהדפיס אברהם אסה בקושטא, תק"ה (1744):

"קאוואליאנטיש לה ג'יניטה לוש פוטרוס איג'וש די לאש ייגוש"

(*cavallantes la jineta, los potros ijos de las yeguas*)²⁸.

- 23 ואולי "מפרשים" כאן מקביל למונח מַפְסָרוֹן בערבית.
 24 עובדה זו עשויה לחזק את השערתו של לזר, שהאוסף הורכב מלכתחילה לשימוש קונברסוס – ראו ספר התשובה, עמ' xl-xvii, שהרי הדמות של אסתר, האבטיפוס של היהודי החשאי, היתה בעלת משמעות מיוחדת עבורם.
 25 ספר התשובה, עמ' 92. יותר מילולי: רוכבים בדרך הפְּרָשׁוֹת. על הביטוי *a la gineta* ראו קורומינס פסקואל ג 518a. ציטוטים מימי הביניים, ראו באלונסו ב, עמ' 1197a ובמילון, ב 50b. אני מודה לידידי פרופ' דויין קרפנטר על עזרתו בפתרון ביטוי זה.
 26 סידור פרארה, עמ' 154. המילה *ginete/jinete*, מורה על פרשים וגם על סוסי הפרשים. ראו קורומינס פסקואל ב 3:517. ההוראה השנייה היא כנראה, המכוונת פה, ואילו בתרגום ארגיל (המובא למעלה) הכוונה לפרשים. נראה כי הנוסחאות *ginetes, caualgantes a la gineta, caualgantes el Ginete* הם צורות שונות של מסורת בסיסית אחת.
 27 תנ"ך פרארה, עמ' 676a.
 28 חמש מגילות, עמ' 190. הביטוי *cavallantes la jineta*, אינו ברור, ואולי משקף מסירה בלתי מדויקת של הנוסח *caualgantes a la gineta* שבספר התשובה (למעלה הע' 25) או *caualgantes el Ginete* שבסידור פרארה (לעיל, הערה 26).

אם כן, מסורת סרגוסה לא רק שהמשיכה להתקיים, אפשר שהיתה אף השלטה, וזאת עדיין באמצע המאה הי"ח. לשרידתה יש משמעות מעבר לתולדות הפרשנות של ביטוי בודד: היא מצביעה על העוצמה והנחישות של מסורת התרגום הספרדית-היהודית. לא היה זה זרם שולי או חלש – היתה זו תרבות חיונית דיה כדי לעמוד נגד פרשנות קלסית וביקורת רבנית במהלך קרוב לארבע מאות שנה.

ד. מקורה של מסורת סרגוסה

מה הביא לצמיחת מסורת סרגוסה? תנ"ך אסקוריאל I.J.4, אף על פי שמסכים לפירוש המועדף של הר"ן, מסקרן הוא לענייננו. הוא מתרגם את "רִכְבֵי הַרְכָּשׁ האחשתרנים בני הרמכים" כך: caualgadores delos potros & los mulos, hijos delas yeguas (=רוכבי צעירי הסוסים והפרדים בני הסוסות).²⁹ כאן potros באה כתרגום ל"רכש", ולא ל"אחשתרנים"! Potros היא גם המילה היחידה שאינה משקפת את תפסיר רס"ג, המתרגם את "רכבי הרכש האחשתרנים בני הרמכים" במילים "ראכבי אלכיל ואלבגאל נתאג' אלרמאך" (=רוכבי סוסים, והפרדים בני הסוסות).³⁰

התרגום los mulos, hijos delas yeguas שבכ"י אסקוריאל I.J.4 תואם במדויק את "אלבגאל נתאג' אלרמאך" של רס"ג. יש לשים לב גם לסימן "&" שלפני los mulos, המקביל לוא"ו החיבור במילה "ואלבגאל" (=ופרדים). רס"ג הבין את "רכש" ואת "אחשתרנים" כשני מיני בהמות, ולכן הוסיף את וא"ו החיבור לתרגומו. הפרט היחיד בכ"י אסקוריאל I.J.4 שאיננו זהה לתפסיר רס"ג הוא potros: רס"ג תירגם את "רכבי הרכש" כ"ראכבי אלכיל" (=רוכבי סוסים), ואילו התרגום בכ"י אסקוריאל מפורט יותר: caualgadores delos potros (=רוכבי צעירי הסוסים). Potros מניין?

המקור הוא כנראה ר' יונה אבן ג'נאח. הוא מגדיר את "רכש", על פי הערבית, "עתאק" – ובתרגומו של יהודה אבן תיבון: "הסוסים הטובים שלא עברו עליהם שנים רבות".³¹ במילים אחרות: "צעירי הסוסים"; ובספרדית – potros.

כיצד אפוא הבין אבן ג'נאח את המילה "אחשתרנים"? אחר שציטט את דעת רס"ג שהם פרדים, העלה אפשרות נוספת, שלפיה "הרכש" וה"אחשתרנים" הם מילים נרדפות: "אחשתרנים, פירשו בו פרדות, ואין רחוק שרוצים בו הרכש עצמו כמו [שנאמר] רכבי הרכש האחשתרנים". לפי פירוש זה אין צורך להוסיף את וא"ו החיבור: האחשתרנים הם הרכש. לדעת אבן ג'נאח אחשתרנים=רכש=צעירי הסוסים הטובים=potros, בדיוק כתרגום סרגוסה!³²

29 תנ"ך אסקוריאל I.J.4, עמ' 196b.

30 קאפח, עמ' שיז; ראו גם אלוני, עמ' 188.

31 ספר השורשים, עמ' 479, וראו הערת בכר שם.

32 הסבר זה מתאים לעובדה שאין וא"ו החיבור לפני los potros אף לא באחד מהתרגומים המסכימים עם מסורת סרגוסה (ראו לעיל). לעומת זאת, תפישת "רכש" ו"אחשתרנים" כמילים נרדפות יכולה

פירוש דומה נמצא בלקסיקון של הקראי דוד אלפאסי, האומר במילון שלו על "אחשתרנים": "הי אלאמהאר בלגה אלקום ובלעבראני רכש" (=הכוונה לאמהאר בלשון עם [הפרסים] המדוברת ובעברית [הם מכונים] רכש).³³ שוב מצאנו את "רכש" ו"אחשתרנים" כמילים נרדפות, ולפי אלפאסי הראשונה בעברית והשנייה בפרסית. "צעירי הסוסים" מופיע בין הפירושים לשורש הערבי "מהר".³⁴ פירוש זה מובא שוב אצל אלפאסי בערך "רכש":

...רכש, אמהאר; רכבי הרכש; לסוסים ולרכש; הי אלאמהאר אלכ'פאף; ותסמא אחשתרנים באלפארסי. (רכש [כמו] רכבי הרכש [ו] לסוסים ולרכש. הם צעירי הסוסים המהירים; והם מכונים אחשתרנים בפרסית).³⁵

הגלוסר הערבי-הספרדי של פדרו דה אלקלה (Pedro de Alcala), שפורסם בראשית המאה ה־17, מגדיר את כ־³⁶!potro muhr אלפאסי מסכים אפוא עם אבן ג'נאח, כפי שהבינו אבן תיבון.³⁷ אם כן, לתרגום סרגוסה של "אחשתרנים" היה תקדים מכובד. אף על פי כן, לכיטוי השלם, "האחשתרנים בני הרמכים", התרגום "לוש פוטר"ש פיגוש" דלאש איגואש" (=צעירי הסוסים בני הסוסות) עודנו בעייתי בגלל הכפילות שבו. למה לספר לנו שצעירי הסוסים הם בני סוסות?

דומה כי פירוש "אחשתרנים" כסוסים צעירים מהירים מחייב שהמילה "רמכים" תובן לא כסוסות אלא כדבר אחר.³⁸ לפיכך קשה להימנע מהרושם שמסורת סרגוסה מצרפת בצורה בלתי עקיבה את פירוש אבן ג'נאח ל"אחשתרנים" (דהיינו צעירי הסוסים המהירים)

- להוביל למסקנה ששתי המילים פירושו "פרדים" – ראו הרד"ק על מלכים א ה, ח: "ולרכש – מין בהמה, וי"א [ויש אומרים] שהם פרדים בני הסוסיות כמו רוכבי הרכש". הבנה זו משתקפת בתנ"ך פרארה (לעיל, הערה 27): "y embio cartas por mano de los corredores en los cauallos, caualgantes el mulo, los mulos hijos de las yeguas" אלפאסי, ערך אחשתרנים (מובא באלוני, עמ' 188).
- 33 ראו ליינ, 7, עמ' 2740b, ערך מהר [=צעיר הסוסים] – והשוו אלוני.
- 34 אלפסי, ב, עמ' 610 (ערך רכש).
- 35 דווי, ב, עמ' 621a, המצטט את אלקלה.
- 36 אלפאסי ואבן ג'נאח חלוקים רק בשאלה האם "אחשתרנים" היא מילה פרסית – ראו אבן ג'נאח, רקמה (מצוטט אצל אלוני). השוו גם מנחם בן סרוק, עמ' 36: "האחשתרנים הם סוסי הרצים". פירוש זה קרוב לאלפאסי ולאבן ג'נאח אף על פי שאין בו להוליד את התרגום potros. (המובאה מתוך פירוש רס"ג אצל ר' יוסף קמחי באה בהקשר של תיקון לדברי מנחם). שאלה מעניינת היא האם הלקסיקון של אלפאסי היה בשימוש בספרד. אפשרות זו עלתה כבר בנוגע למנחם – ראו: סקוס במבוא לאלפאסי, א, עמ' lxxii; סאיינבדיוס במבוא למחברת מנחם, עמ' 14.
- 37 הרמב"ם, למשל, משתמש ב"רמך" במובן סוס בר (הלכות כלאים ט, ה) – השוו פירוש המשנה, מהר" קאפח, ירושלים תשכ"ד, על משנת כלאים ח, ה (כרך א, עמ' ריד): "הוא מין ממיני הסוס, אני חושב שהוא 'אלמתברר'". כפי שהעיר הרב קאפח, שם, הערה 10, על פי משנה תורה כלאים פ"ט ה"ד 'אלמתברר', הינו מדברי. תנחום ירושלמי, ב, עמ' 403, מגדיר "רמך" בצורה שונה קצת, כ"סוס אציל" או "סוס הידוע בזכות מהירותו וסיבולתו". למרבה הצער אין הגדרה בערך "רמך" שבספר השורשים לאבן ג'נאח (עמ' 481).

ופירוש רס"ג ל"רמכים" (כלומר סוסות).³⁹ על כן, בסופו של דבר אני נוטה להסכים עם סיכומו של הר"ן: "אין ספק שהלעז הוא משובש". שרידתו הנחושה מעידה על עוצמתה של המסורת העממית.



איורים מתוך תנ"ך אלבא: מימין – תליית עשרת בני המן, משמאל – מרדכי ואסתר מכתבים לסופר את איגרת פורים

39 לפירוש רס"ג, העובדה שאם הפרד היא סוסה (ולא אתון) נחשבה מידע ששייך לעניין. לפי ר' יוסף קמחי (ספר הגלוי, עמ' 70, ערך אחשתרנים), מצא רס"ג את הרעיון במילה "אחשתרנים", שאותה הוא מפרש "גדול מטרי מינים" ראו וולפיש, עמ' 20, המפנה לאריסטו, 6:23 – "כאשר מזדווג סוס עם אתון או חמור עם סוסה... הפרי דומה יותר במידה, במראה ובמרץ, לאם מאשר לאב".

נספח: טעות שהולידה פיל

בתנ"ך אסקוריאל I.J.3 "רִכְבֵי הַרְכָשׁ האחשתרנים בני הרמכים" (אסתר ח, י) מתורגם:⁴⁰

los que caualgauan enel alfil e enlos mulos fijos de las yeguas
(=אלה שרוכבים על פילים⁴¹ ועל הפרדים, בני הסוסות)

הפירוש של "רִכְשׁ" כפילים תמוה. לא מצאתי שום תקדים להסבר זה בספרות הפרשנית; והתמונה של שליחים מהירים מסתערים על פילים דרך מחוזות האימפריה הפרסית מורה למדי. מהו מקור התרגום?

אף כאן נוכל להסתייע ברס"ג. ראינו כבר שהתפסיר מתרגם את "רכבי הרכש האחשתרנים בני הרמכים" כ"ראכבי אלכיל ואלבגאל נתאגי אלרמאך" (=רוכבי סוסים, והפרדים בני הסוסות). אם כן, בדומה לתנ"ך אסקוריאל I.J.4, תנ"ך אסקוריאל I.J.3 משקף את תפסיר רס"ג בתרגומו ל"אחשתרנים" ול"רמכים" ובתוספת וא"ו החיבור לפני הפרדים, ותורג מתרגום רס"ג רק בפירוש המילה "רכש". אולם במקרה דנן אני משער שחל שיבוש בנוסח התפסיר עצמו, כאשר "אלכיל" הועתק כ"אלפיל", ומתוך טעות כתיב זעירה זו נולד הפיל.

40 תנ"ך אסקוריאל I.J.3, ב, עמ' 691a.

41 לגבי alfil ראו אלונסו, א, עמ' 231b. מילים שאולות כגון al-fil עוברות לספרדית בשלמות כן שהיידוע הספרדי (el) מתוסף ליידוע הערבי הקיים (al).

קיצורים ביבליוגרפיים

- | | |
|--|---------|
| מ אלוני, ספר האגרון לרב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט. | אלוני |
| M. Alonso, <i>Diccionario Medieval Español</i> , Salamanca 1986. | אלונסו |
| <i>Kitāb Jami' Al-Alfāz of David Ben Abraham Al-Fasi</i> , ed. S.L. Skoss, 1-2, New Haven 1936-1945. | אלפאסי |
| ר שלמה אלקבץ, מגורת הלוי, ירושלים תשל"ד. | אלקבץ |
| Pedro de Alcalá, <i>Vocabulista aravigo en letra castellana</i> , Granada 1505. | אלקלה |
| L. Amigo, <i>El Pentateuco de Constantinople y la Biblia Medieval Romanceada Judeo-española</i> , Salamanca 1983. | אמיגו |
| Aristotle, <i>Historia Animalium</i> , trans. A. Peck, Cambridge 1970. | אריסטו |
| ח' ביינארט, אנוסים בין האינקוויזיציה, תל-אביב תשכ"ה. | ביינארט |
| I. Benabu, "On the Transmission of the Judeo-Spanish Translation of the Bible: The Eastern and Western Traditions Compared", <i>Judeo-Romance Languages</i> , ed. I Benabu & J. Sermoneta, Jerusalem 1985, pp. 1-26. | בנאבו |

- בער
גוטוירט
- י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תלאביב תשי"ט.
E. Gutwirth, "Religion, historia y las biblias romanceadas", *Revista Catalan de Teologia* 13 (1988), pp. 115–133.
- דחי
הכון
וולפיש
- R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Paris 1967.
נ"י הכהן, אוצר הגדולים, חיפה תשכ"ת.
B. Walfish, *Esther in Medieval Garb: Jewish Interpretation of the Book of Esther in the Middle Ages*, Albany 1993.
- זרקו
- J. Zarco Cuervas, *Catálogo de los manuscritos castellanos de la Real Biblioteca de El Escorial*, Madrid 1926.
- חמש מגילות
לור
- The Ladino Five Scrolls*, ed. M. Lazar, Culver City (CA) 1992.
מ' לור, "תרגומי המקרא בלאדינו אחרי גירוש ספרד", ספנות ח (תשכ"ד), עמ' 365–337.
- ליין
מוריאלה
- E.W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, London 1863–1893.
M. Morreale, "Vernacular Scriptures in Spain", *The Cambridge History of the Bible*, ed. G.H. Lampe, 1–3, Cambridge 1963–1970, 2, pp. 465–491, 531–535.
- מילון
מנחם
- Diccionario de Autoridades*, Madrid 1964.
Maḥberet – Menahem Ben Saruq, edición crítica e introducción de A. Sáenz-Badillos, Granada 1986.
- ספר השורשים
סידור פרארה
- ספר השורשים, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרנ"ו.
Libro De Oracyones: Ferrara Ladino Siddur [1552], ed. M. Lazar, Lancaster (CA) 1995.
- ספר התשובה
- Sefer ha-Tešubâh*, ed. M. Lazar, Culver City 1993.
- קאפח
קאהוט
קורומינס'פסקואל
- י' קאפח, חמש מגילות ... עם פירושים עתיקים, ירושלים תשכ"ב.
א' קאהוט, ספר הערוך השלם, וינה תרל"ח–תרנ"ב.
J. Corominas & J.A. Pascual, *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, Madrid 1980–1991.
- קמחי
רד"ק
- ר' יוסף קמחי, ספר הגלוי, מהדורת ה"י מתיוס, ברלין תרמ"ז.
ספר השורשים לרבי דוד בן יוסף קמחי, מהדורת י' ביזנטל ופ' לברכט, ברלין תר"ז.
- שונפלד
- La Biblia de Alba (the Companion Volume)*, ed. J. Schonfield, Madrid 1992.
- ש"ת הריב"ש
תנחום ירושלמי
- שאלות ותשובות הרב יצחק בר ששת, בעריכת ד' מצגר, ירושלים תשנ"ג.
תנחום ירושלמי, אלמרשד אלכאפי, מהדורת ה' שי, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח.
- תנ"ך אלבא
תנ"ך אסקוריאל I.ii.19
תנ"ך אסקוריאל I.J.3
תנ"ך אסקוריאל I.J.4
תנ"ך פרארה
- La Biblia de Alba*, trans. M. Arragel, Madrid 1992.
Escorial Bible I.ii.19, ed. M.G. Littlefield, Madison 1992.
Biblia Ladinada: Escorial I.J.3, ed. M. Lazar, Madison 1995.
Escorial Bible I.J.4, ed. O. Haputman & M. Littlefield, 2, Madison 1987.
The Ladino Bible of Ferrara [1553], ed. M. Lazar, Culver City (CA) 1992.